

ΤΙΜΗ 5€

ΤΕΥΧΟΣ 157 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2024

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τζέφρι Χερφ

«Το Ισραήλ πρέπει να νικήσει»

Αποκλειστική συνέντευξη

Ο Χρ. Γιανναράς
και οι διανοούμενοι

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ

Φοβική δημοκρατία

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Ζορζ Περέκ: κομμένα νήματα

ΟΝΤΕΤ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ

Αλμπέρ Καμύ και Cancel Culture

ΜΑΡΙΑ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ο τελευταίος Πολ Όστερ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΠΑΣ

Ίντιθ Ντάραμ,
βασίλισσα των ορεσίβιων

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΥΒΑΝΙΟΣ

Παναγής Παπαληγούρας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΖΕΝΙ ΕΡΠΕΝΜΠΕΚ: (Ν)οσταλγός

Συνέντευξη στον ΓΙΩΡΓΟ ΝΑΘΑΝΑΗΛ
ΜΑΤΙΝΑ-ΙΩΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ
ΝΙΚΟΣ ΨΑΡΡΟΣ

Ο ρόλος του διανοούμενου στη σύγχρονη κοινωνία

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ

Ο πρόσφατος θάνατος του Χρήστου Γιανναρά προκάλεσε πολλές συζητήσεις γύρω από τις ιδέες του και την απήχησή τους στην κοινή γνώμη. Λίγοι θα αμφισβήτησουν ότι υπήρξε συνεπής στις ιδέες αυτές τις οποίες διατύπωσε σε πολυάριθμα βιβλία και άρθρα, σε ομιλίες, καθώς και σε συνεντεύξεις που έχει δώσει κατά καιρούς. Πέρα από το ίδιο του το έργο με το οποίο πολλοί έχουν ασχοληθεί, είτε εκθειάζοντάς το είτε ασκώντας αυστηρή κριτική, ο Γιανναράς δημιούργησε ένα πρότυπο διανοητή που επικράτησε στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης. Το πρότυπο αυτό είναι εκείνο του θεωρού, του υπέρτατου γνώστη, που συλλαμβάνει τα μηνύματα των καιρών και δίνει κατευθύνσεις. Είναι ο στοχαστής ως *νοητάρχης* – για να χρησιμοποιήσω μια αρχαία λέξη –, ως υπέρτατος διανοητής, ο οποίος κατέχει κάποιο ανεπίγνωστο προνόμιο να διαβάζει «σωστά» τα σημεία των καιρών, να είναι θεωρός της Ιστορίας.

Ο στοχαστής στην κλειστή κοινωνία

Πολλοί είναι εκείνοι που αναγνωρίζουν αυτόν το ρόλο του νοητάρχη στον σύγχρονο διανοούμενο, αποδίδοντάς του αν όχι την ιδιότητα παντογνώστη, ασφαλώς εκείνη του παναρμόδιου όσον αφορά τα παρόντα και τα μέλλοντα στο οικείο περιβάλλον. Και υπάρχουν σημαντικοί σύγχρονοι στοχαστές στους οποίους αποδόθηκε αυτός ο ρόλος χωρίς οι ίδιοι να τον έχουν επιδιώξει. Ακόμα και ο Μαρξ, ο οποίος είχε – και έχει ακόμα – πλήθη οπαδών που τον θεοποίησαν, είχε πει επανειλημμένως απευθυνόμενος στο γαμπρό του Πωλ Λαφάργκ: «το βέβαιο είναι ότι δεν είμαι μαρξιστής»¹. Μεγάλοι επιστήμονες και φιλόσοφοι όπως ο Άνταμ Σμιθ, ο Τσαρλς Ντάρβιν (ο Δαρβίνος), ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, ο Τζον Μέιναρντ Κέινς, ο Φρίντριχ φον Χάγιεκ, ο Καρλ Πόπερ, ασφαλώς δημιούργησαν σχολές σκέψης στην ειδικότητά τους, αλλά ποτέ δεν δι-

ανοήθηκαν να γίνουν «προφήτες» των καιρών τους.

Μονάχα στη χειρότερη εκδοχή της δυτικής παράδοσης ο διανοούμενος αναγνωρίζεται ως «γκουρού», τα λεγόμενα του οποίου δεν υπόκεινται σε έλεγχο ή αμφισβήτηση, ως υπέρτατο πνεύμα που εκδίδει χρησμούς, και προβαίνει κάθε τόσο σε αναπόδεικτες γενικεύσεις, σε αφοριστικές εξαγγελίες. Ο γκουρού στην ινδική παράδοση είναι ο δάσκαλος και καθοδηγητής. Στις δυτικές χώρες ο όρος έχει και μια αρνητική συνδήλωση αφέλειας εκ μέρους των οπαδών του, οι οποίοι τον αναγνωρίζουν ως νοητάρχη, αποδίδοντάς του γνωστική παναρμοδιότητα.

Όπως έδειξε ο ανθρωπολόγος Louis Dumont στο κλασικό βιβλίο του *Homo hierarchicus*, ο γκουρού παίζει σημαντικό λειτουργικό ρόλο μέσα σε μια παραδοσιακή, ιεραρχική κοινωνία.² Ο σοφός αυτός είναι ταυτόχρονα μέσα στην κοινωνία και έξω απ' αυτή. Ως φαντασιακά *εκτός του κόσμου*, θεωρείται εκφραστής οικουμενικότητας. Παραμένοντας στην πραγματικότητα *εντός του κόσμου*, αναλαμβάνει έναν συγκεκριμένο ρόλο μέσα στην κοινωνία, αλλά εκτείνεται και πέρα απ' αυτή. Χρησιμοποιεί στο όνομα μιας ανώτερης κοσμικής τάξης της οποίας θεωρείται ότι έχει προνομιακή αντίληψη.

Αυτός ο τύπος του στοχαστή θεωρείται εκφραστής του «συνόλου» μέσα σε μια κλειστή, προνεωτερική κοινωνία και θεματοφύλακας συνεχιστής μιας παράδοσης που στηρίζεται στο *μύθο*. Ο μύθος ταυτίζεται με τη γνώση σε μια κλειστή κοινωνία, και έχει «κατηχητικό» χαρακτήρα, όπως λέει ο Peter Munz, ο οποίος ονομάζει την κλειστή κοινωνία *κατηχητική*, ακριβώς γι' αυτή της τη σχέση με τη γνώση. Αυτό που λογίζεται ως *γνώση*: είναι ένα σύνολο βεβαιωτήτων για την υφή του κόσμου και τι καθήκοντα έχει κάθε μέλος της φυλής – του κοινωνικού συνόλου. Η «γνώση» αυτή είναι δεμένη άρρηκτα με τη λειτουργία και την ενότητα της φυλής.³

Ο μύθος εδώ νοείται όχι ως ψευ-

δής εξήγηση ενός φαινομένου ή σειράς συμβάντων, αλλά ως βίωμα και, συγχρόνως, ως προσπάθεια επιβολής μιας τάξης στον κόσμο.⁴ Μέσα από το *μύθο* ο άνθρωπος εξασφαλίζει το ρίζωμά του στον κόσμο. Ο μύθος τού παρέχει τον αναγκαίο *οντολογικό προσανατολισμό* για να οργανώσει το χώρο του με βάση μια «κοινωνική αντίληψη» της τάξης.⁵ Ο μύθος προσάγει τον κόσμο στον εαυτό του ως *ανθρώπινο κόσμο*, όπως τον αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος, και τον ευθυγραμμίζει με τις επιθυμίες και τα όνειρά του, αλλά και τους φόβους του.

Σε μια κλειστή κοινωνία επικρατεί ένα *δόγμα*, μία γνώση που χρησιμεύει ως τρόπος σύλληψης της πραγματικότητας, αλλά και ως συνδετικός ιστός της κοινότητας. Σε μια τέτοια κοινωνία λογίζεται σοφός είτε εκείνος που αντιγράφει και συμπυκνώνει τα ήδη γνωστά και τα οποία αποτελούν το σύνολο της γνώσης που θεωρείται έγκυρη σε μια τέτοια κοινωνία, είτε ο απομονωμένος άγιος, ο μύστης που εκφράζει μια νέα θεώρηση, το ίδιο μυθική, σε συμπλήρωση, αποκατάσταση ή υπέρβαση της παλιάς. Ό,τι λέει εκλαμβάνεται ως χρησμός: είναι *χρησιμώροσ* – άλλη χρήσιμη αρχαία λέξη. Ο λόγος του είναι πομπώδης, συχνά δυσνόητος και δίνει την εντύπωση δυσμέτρητης βαθύτητας, από τον οποίο εξάγεται πλήθος αποφθεγμάτων.

Από την κλειστή στην ανοιχτή κοινωνία

Όταν η κλειστή, παραδοσιακή κοινωνία δίνει τη θέση της στην ανοιχτή, νεωτερική κοινωνία επέρχεται ρήξη με τον κόσμο του μύθου. Με την έλευση της ανοιχτής κοινωνίας σχηματίζεται νέα άρθρωση ανάμεσα στην κοινωνία και τη γνώση. Καταργείται η συγκροτηματική ενότητα μεταξύ τους που επικρατεί στο υπόδειγμα της κλειστής κοινωνίας. Ο τρόπος δημιουργίας / αποδοχής γνώσης δεν είναι ταύτιση - δόγμα - πίστη αλλά κριτική - ελευθερία - ορθολογισμός. Και ο στοχαστής εντός της ανοιχτής κοινωνίας είναι *φιλόσοφος* και όχι

«σοφός», *επιστήμονας* και όχι «προφήτης» ή «μάντης» που χρησιμοποιείται· είναι ένας ελεύθερος διανοητής που υπόκειται σε αμφισβήτηση και σε έλεγχο. Απαιτείται από αυτόν *εξήγηση* του κόσμου, όχι *ταύτιση* με αυτόν.

Στην ανοιχτή κοινωνία επικρατεί ένα νέο γνωστικό καθεστώς στο οποίο το *άτομο* έχει αυτόνομη συνείδηση και αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως υποκείμενο. Και όταν το άτομο αισθάνεται πληρότητα ως υποκείμενο μπορεί να δεχθεί την αρχή της αντικειμενικότητας (της αντικειμενικής αλήθειας) ως κυρίαρχη στην αποτίμηση όχι μιας μοναδικής «θεωρίας», που είναι ο μύθος, αλλά πολλών διαφορετικών μεταξύ τους «θεωριών».

Μπορεί να θεωρηθεί ότι σε ορισμένες πόλεις της αρχαίας Ελλάδας γεννήθηκε αυτό που κοινώς αποκαλείται «δυτικός πολιτισμός» – νοούμενος ως *πολιτιστικό πρότυπο της ανοιχτής κοινωνίας* και όχι μια «ευρωκρατική» ή «αποικιοκρατική» αντίληψη ενός υποτιθέμενα ανώτερου πολιτισμού που επιβάλλεται σε άλλους πολιτισμούς. Υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες δημιουργούνται οι δυνατότητες ελευθέρης και ανοιχτής συζήτησης στην αρχαία Ελλάδα πάνω σε θέματα που αφορούν είτε το πολιτικό είτε το γνωστικό πεδίο, όπως έδειξαν, μεταξύ άλλων οι μελέτες των Geoffrey Lloyd και Jean-Pierre Vernant.⁶ Γεννιέται η ιδέα σύμφωνα με την οποία οι ηθικοί κανόνες αποτελούν δημιουργήματα του ανθρώπου και είναι, ως εκ τούτου, ερευνητές και συζητήσιμες. Οι ιδέες αυτές αναπτύσσονται σε κατάλληλο έδαφος που παρέχει η δημοκρατία η οποία, τουλάχιστον στην Αθήνα μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, ξεφεύγει από το αρχέγονο φυλετικό πρότυπο οργάνωσης και αποτελεί πρότυπο αυτοθεσπισμένης πολιτείας.⁷ Και από τη στιγμή που θεομοθετείται η αρχή της *δημόσιας συζήτησης*, η παράδοση χάνει την κυριαρχία της. Σε μια δημόσια συζήτηση, όλες οι ιδέες μπορούν να εξεταστούν και όλα τα επιχειρήματα να ελεγχθούν

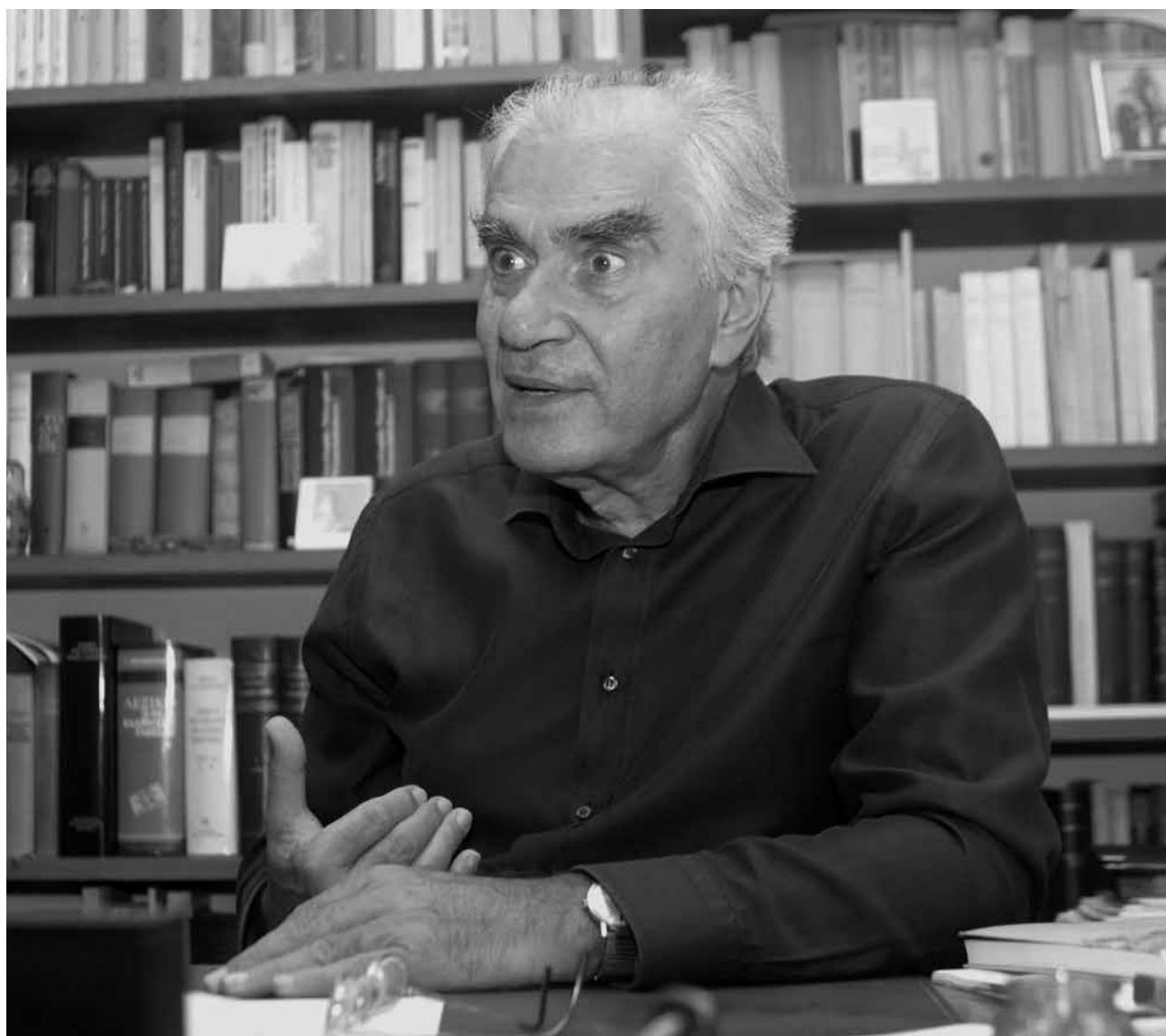
ως προς τη λογική τους συγκρότηση και την αντιστοιχία τους με τα γεγονότα, με την πραγματικότητα. Δεν εξαιρείται, επομένως, του ελέγχου κανένας συζητητής. Όσο σπουδαίος και αν θεωρείται κάποιος, υπόκειται σε *έλεγχο* – ο οποίος είναι μια αναγκαία *κάθαρση* κατά τον Πλάτωνα, και ο μη δεχόμενος να ελεγχθεί είναι «τα μέγιστα ακάθαρτος».⁸

Σε μια προνεωτερική, παραδοσιακή κοινωνία κυριαρχεί η αυθεντία που αναγνωρίζεται σε κάποιον, και ο λόγος του δεν αμφισβητείται. Η ίδια η κοινότητα ως ολότητα θεσπίζει την υποταγή στην αυθεντία, στο ιεραρχικό «στάτους», και όχι στο επιχείρημα ή στο συμβόλαιο, με κανονιστική αρχή τον εαυτό της: ισχύει ο νόμος της και οι κανόνες της επειδή «έτσι είναι», επειδή *το δέον ταυτίζεται με το είναι*. Μόνο με την έλευση του πολιτισμού της ανοιχτής κοινωνίας και της νεωτερικότητας –αυτού που σήμερα ονομάζουμε δυτικό πολιτισμό– αντικαθίσταται το πρωτείο του στάτους από εκείνο του συμβολαίου, και της αυθεντίας με εκείνο του επιχειρήματος.⁹

Ο ρόλος της αλήθειας στην ανοιχτή κοινωνία

Ο δυτικός πολιτισμός, όπως γράφει ο Ernest Gellner, «περιέχει τη σημαντική αρχή ότι δεν πρέπει να χρησιμοποιήσει τον εαυτό της ως κανονιστική αρχή».¹⁰ Πρέπει να την αναζητήσει αλλού. Στην κλειστή κοινωνία, έναντι του επιχειρήματος επικρατεί ο λόγος του ιεραρχικά ανώτερου, ο συναισθηματικός ή ποιητικός λόγος ή ο λόγος της ανεξέταστης πίστης. Αντίθετα, η ανοιχτή κοινωνία προϋποθέτει μια *ανοιχτή στάση απέναντι στη γνώση*, η οποία καλλιεργείται και αναπαράγεται υπό συνθήκες που ευνοούν την ανοιχτή συζήτηση και επιτρέπουν τη σύγκρουση απόψεων.

Σε μια ανοιχτή κοινωνία επικρατεί το *έγκυρο επιχείρημα* έναντι της *παράδοσης*, αν υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στα δύο. Η παράδοση έχει σημασία, αλλά αποτιμάται με επιχειρήματα. Δεν αρκεί αυτό που έχει παραδοθεί ως «γνώση» ή ως «σύστημα αρχών». Τα πάντα υπόκεινται σε έλεγχο, περιλαμβανομένων και των κανονιστικών αρχών της ίδιας της ανοιχτής κοινωνίας. Η κοινωνία αυτή διέπεται από ένα ορισμένο πνευματικό ήθος που αναγνωρίζει τη *ρυθμιστική αρμοδιότητα της αλήθειας* – που τοποθετεί

Ο Χρήστος Γιανναράς (1935-2024). Δημιούργησε ένα πρότυπο διανοητή που επικράτησε στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης: του θεωρού, του υπέρτατου γνώστη, που συλλαμβάνει τα μηνύματα των καιρών και δίνει κατευθύνσεις. Είναι ο στοχαστής ως *νοητάρχης*, ως υπέρτατος διανοητής, ο οποίος κατέχει κάποιο ανεπίγνωστο προνόμιο να διαβάσει «σωστά» τα σημεία των καιρών, να είναι θεωρός της Ιστορίας.

την αλήθεια πάνω από άλλες σκοπιμότητες. Χωρίς την αναγνώριση αυτής της αρχής δεν μπορεί να ισχύσει το *επιχείρημα* σε οποιαδήποτε συζήτηση που αποσκοπεί στη λύση συγκεκριμένων θεωρητικών ή πρακτικών προβλημάτων· όπως δεν μπορεί να γίνει καμία κριτική σε επιστημονικές θεωρίες.

Όμως, επιβιώνει ο μυθικός νους και μέσα στην ανοιχτή κοινωνία. Η ανάγκη διατήρησης της παλιάς συμμαχίας ανάμεσα στο μύθο και τον κόσμο είναι βαθιά ριζωμένη μέσα μας. Ίσως αυτό να οφείλεται στο ότι έχει χαθεί η θαλπωρή που προσέφερε η παλιά, κλειστή κοινωνία, η εξιδανικευμένη ατμόσφαιρα του χωριού, με τη μαγεία και τους μύθους της. Και αυτή εξηγεί τις αντιστάσεις στην «απομάγευση του κόσμου», στην ψυχρή αντιμετώπιση της αντικειμενικής θεώρησης των πραγμάτων. Πολλοί αναζητούν, μέσα σε έναν κόσμο ανοιχτό που δεν προσφέρει βεβαιότητες, κάποιο φάρο, κάποια πηγή εγγυημένης γνώσης. Δημιουργείται το

περιβάλλον στο οποίο αναβιώνει η ιδέα του σύγχρονου νοητάρχη και καθοδηγητή, του γκουρού. Είναι ο υποτιθέμενος ανώτερος διδάσκαλος, ο οποίος μπορεί να διαβάσει «σωστά» τα σημεία των καιρών και να *χρησιμοποιήσει* – να αποφανθεί με χρησμούς. Χρησιμοποιεί στο όνομα μιας ανώτερης κοσμικής τάξης της οποίας έχει προνομιακή αντιληψη. Μπορεί να του αποδοθεί ο ρόλος όχι μόνο του χρησμοδότη, αλλά και του αδιάφθορου αναμορφωτή, του ζηλωτή κοινωνικής ανάτασης. Χωρίς να θεωρείται παντογνώστης, αναγνωρίζεται από πολλούς ως *auctoritas*, ως αυθεντία και ως πηγή βαθιάς γνώσης.

Ας δούμε κατά πόσον αυτός ο ρόλος του στοχαστή είναι συμβατός με την ανοιχτή κοινωνία και τον πολιτισμό της. Η ανοιχτή κοινωνία έχει εκουγχρονιστικό προσανατολισμό, σέβεται τα δικαιώματα των πολιτών και την αυτονομία κάθε ατόμου, στο οποίο αναγνωρίζει ορθολογικότητα και υπευθυνότητα. Προϋποθέτει συγ-

χρόνος, την ορθή πληροφόρηση και την καλλιέργεια αξιών που συνδέονται με την επιστήμη, την ελευθερία της σκέψης, του λόγου και της επικοινωνίας. Είναι μια ακηδεμόνευτη κοινωνία με θεσμικά κατοχυρωμένη την *κριτική* ως μέθοδο σκέψης που προϋποθέτει μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ θεσμών και γνώσης, κοινωνίας και επιστήμης, πολιτείας και φιλοσοφίας.

Για να υπάρχει δυνατότητα κριτικής, πρέπει κατ' ανάγκη να είναι σεβαστή η *αλήθεια* – ή, σε πιο φιλοσοφική διατύπωση, *να αναγνωρίζεται η αλήθεια ως ρυθμιστική αρχή*, ως αρχή δηλαδή που ρυθμίζει όλες τις άλλες.¹¹ Και ως αλήθεια θεωρείται ο λόγος που αντιστοιχεί με τα γεγονότα, την αντικειμενική πραγματικότητα: *εκείνο που λογίζεται ως αληθές πρέπει να έχει ρυθμιστική αρμοδιότητα*. Η αλήθεια έχει καταναγκαστικό χαρακτήρα, κατά κάποιον τρόπον, όπως έδειξε σε αξιόλογο δοκίμιο της η Χάννα Άρεντ. Τη δεχόμαστε υποχρεωτικά.¹²

Αυτή η λειτουργία της αλήθειας ως

Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme

Η πρώτη σελίδα της εφημερίδας *L'Aurore*, φύλο της 13ης Ιανουαρίου 1898, με το παρεμβατικό Κατηγορώ του Εμίλ Ζολά, υπέρ του Ντρέυφους. Ο Ντρέυφους αθωώθηκε το 1906 –μετά το θάνατο του Ζολά– και αποκαταστάθηκε η στρατιωτική του τιμή. Ο Εμίλ Ζολά αγωνίστηκε για να επικρατήσει η αλήθεια έναντι του ψεύδους και η δικαιοσύνη έναντι της αδικίας. Αυτή η στάση είναι απόλυτα συμβατή με τις αρχές του δυτικού πολιτισμού. Οι πνευματικοί άνθρωποι στις ανοιχτές κοινωνίες συχνά παίρνουν το λόγο για να υπερασπιστούν αυτό που θεωρούν δίκαιο.

ρυθμιστικής αρχής συνεπάγεται την επικράτηση και ενός αντίστοιχου γνωστικού ήθους. Η ανοιχτή κοινωνία λειτουργεί ως σύστημα πολλαπλών και δι-υποκειμενικών ελέγχων. Είναι φόρουμ μέσα στο οποίο γίνεται δημόσια εξέταση των λύσεων που προτείνονται για συγκεκριμένα προβλήματα. Μπορεί τα προβλήματα αυτά να είναι καθαρά επιστημονικά ή φιλοσοφικά, όπως μπορεί να έχουν πολιτικό ή οικονομικό χαρακτήρα ή να αφορούν μορφές πολιτιστικής έκφρασης ή κανόνες ηθικής. Και η σημασία της κριτικής εξέτασης των προβλημάτων αυτών και των λύσεων που έχουν προταθεί είτε τώρα, είτε στο παρελθόν, έγκειται στην ανάγκη κριτικής εξέτασης αυτών των λύσεων.

Θεωρώ αναγκαίο να επιμείνω στο ζήτημα αυτό της συσχέτισης της ανοιχτής κοινωνίας με την ιδέα της αλήθειας ως ρυθμιστικής αρχής. Εκείνο που χαρακτηρίζει την ανοιχτή κοινωνία δεν είναι μόνο ο πολιτικός πλουραλισμός, η πολυφωνία, η ελεύθερη και πολυποικίλη παραγωγή ιδεών, λύσεων και πολιτιστικών μορφών εν γένει, αλλά και η ύπαρξη ελέγχων στους οποίους υπόκεινται αυτές οι ιδέες σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια που κι αυτά με τη σειρά τους ελέγχονται, υποβάλλονται σε κριτική και ενδεχομένως αναθεωρούνται ή και απορρίπτονται. Με δύο λόγια, σε μια ανοιχτή κοινωνία, τόσο τα άτομα

όσο και οι ιδέες, τόσο οι εξουσίες όσο και οι θεωρίες λογοδοτούν εφόσον υπόκεινται σε ελέγχους τους οποίους πραγματοποιούν εντεταλμένα όργανα με προσυμφωνημένους τρόπους. Αν δεν δεχθούμε την αλήθεια ως ρυθμιστική αρχή, τότε θα πρέπει να υιοθετήσουμε άλλες αρχές που δεν θα υπόκεινται σε κριτική. Τέτοιες αρχές μπορούν να ισχύσουν μόνο σε κλειστές κοινωνίες, σε «κατηχητικές» κοινωνίες, όπως ανέφερα προηγουμένως. Σε τέτοιες κοινωνίες δεν είναι αυτόνομος ο ρόλος της αλήθειας, με την έννοια της αντιστοιχίας του λόγου με την πραγματικότητα. «Αλήθεια» εκφέρει ο γκουρού, ο πρωτοερέας της «φυλής», ο οποίος καθορίζει με αδιαφανή κριτήρια ποιες ανάγκες και σκοπιμότητες θεωρούνται υπέρτατες, μπρος στις οποίες πρέπει να υποκύψει η αντικειμενική αλήθεια. Αυτός είναι εκφραστής και κήρυκας μιας Αλήθειας με κεφαλαίο Α, που είναι εμπειρικά και λογικά απροσπέλαστη.

Αυτή η αντίληψη της αλήθειας είναι ασύμβατη με την ανοιχτή κοινωνία η οποία απαιτεί την αναγνώριση της κανονιστικής αρμοδιότητας της αλήθειας ως αντιστοιχίας με τα γεγονότα – της κοινώς νοούμενης, εμπειρικής αλήθειας. Αυτό είναι ο λόγος για τον οποίο ο Μπέρτραντ Ράσελ θεωρεί τον εμπειρισμό ως την κατ' εξοχήν φιλοσοφία που ταιριάζει στο ύψος και

τις αρχές της δημοκρατίας.¹³ Σε μια δημοκρατική, ανοιχτή κοινωνία, τόσο οι διανοούμενοι όσο και οι πολιτικοί υπόκεινται σε έλεγχο και δίνουν λογαριασμό για τις πράξεις, τους λόγους τους και τα έργα τους. Αποδίδεται βαρύτητα στο *επιχείρημα* και όχι στη θέση που κατέχει ο φορέας του σε μια ιεραρχία, σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει στην κλειστή κοινωνία, όπου κανοναρχεί ο γκουρού, ο οποίος μιλάει από το ύψος της αυθεντίας που του αποδίδεται απευθυνόμενος στο κοπάδι των πιστών του, χωρίς επιχειρήματα και χωρίς αντίλογο.

Ο σύγχρονος δημόσιος διανοούμενος στην ανοιχτή κοινωνία

Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς και γιατί στη σύγχρονη κοινωνία, στον δυτικό πολιτισμό αναδύεται ο δημόσιος διανοούμενος στον οποίο αποδίδεται καθοδηγητικός ρόλος ανάλογος με εκείνον που αποδίδεται στον γκουρού στις παραδοσιακές κοινωνίες. Μία εξήγηση βρίσκεται στο ότι, τον 20ό αιώνα, οι διανοούμενοι συνειδητοποίησαν ότι μπορούσαν και ότι είχαν καθήκον να υπερασπίζονται δημόσια το δίκαιο και να καταπολεμούν την αδικία. Το υπόδειγμα γι' αυτή τη στάση προσέφερε ο μεγάλος συγγραφέας Εμίλ Ζολά με τον μαχητικό ρόλο που έπαιξε στην «υπόθεση Ντρέυφους», η οποία συγκλόνησε τη Γαλλία στα τέλη του 19ου και στις αρχές του

20ού αιώνα. Ο Ζολά ήταν καταξιωμένος συγγραφέας το 1898, όταν κατήγγειλε με κύριο άρθρο του στην εφημερίδα *L'Aurore* ότι, το 1894, ο λοχαγός Αλφρέντ Ντρέυφους –ο οποίος ήταν εβραίος, και... ύποπτος για έλλειψη πατριωτισμού στα μάτια πολλών Γάλλων εκείνη την εποχή– είχε καταδικαστεί από στρατοδικείο ως ένοχος κατασκοπείας υπέρ της Γερμανίας και είχε υποστεί ατιμωτική καθαίρεση από το αξίωμά του. Ο Ζολά κατηγόρησε τη στρατιωτική ηγεσία ότι είχε γνώση της κακοδικίας εις βάρος του Ντρέυφους, αλλά συγκάλυψε την όλη υπόθεση εκτοπίζοντας στη Νήσο του Διαβόλου έναν αθώο. Στη συνέχεια, ο Ζολά έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην μάχη που δόθηκε υπέρ της διεξαγωγής νέας δίκης. Ο αγώνας αυτός τελικά δικαιώθηκε. Ο Ντρέυφους αθωώθηκε το 1906 –μετά το θάνατο του Ζολά– και αποκαταστάθηκε η στρατιωτική του τιμή.

Ο Εμίλ Ζολά αγωνίστηκε για να επικρατήσει η αλήθεια έναντι του ψεύδους και η δικαιοσύνη έναντι της αδικίας. Αυτή η στάση είναι απόλυτα συμβατή με τις αρχές του δυτικού πολιτισμού. Οι πνευματικοί άνθρωποι στις ανοιχτές κοινωνίες συχνά παίρνουν το λόγο για να υπερασπιστούν αυτό που θεωρούν δίκαιο. Όμως πολλοί στοχαστές θεώρησαν ότι αυτή η στάση του Ζολά αποτελούσε *υπόδειγμα ιδεολογικά στρατευμένου διανοούμενου*. Η στράτευση –δηλαδή, η προσχώρηση σε μια ιδεολογική κοινότητα– αποτελεί καθήκον για το διανοούμενο, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η οποία έχει βρει πολλούς υπερασπιστές. Ο στρατευμένος διανοούμενος λειτουργεί ως ερμηνευτής και υπερασπιστής του δόγματός της ιδεολογικής κοινότητας στην οποία εντάσσεται. Θεωρεί τον εαυτό του εκφραστή της ολότητας και, συγχρόνως, μαχητή σε ένα συγκεκριμένο μέτωπο. Έχει ως κύριο μέλημά του την ανοικοδόμηση του κόσμου και όχι την απλή κατανόηση και ερμηνεία του. Αναβιώνει επομένως ο διττός ρόλος του γκουρού της ιεραρχικής κοινωνίας: φορέας του οικουμενικού και αφηρημένου και συγχρόνως του τοπικού και συγκεκριμένου, θεωρός και προφήτης και συγχρόνως εκφραστής μιας ιδεολογίας και δυνάμει κοινωνικός αναμορφωτής.

Με μια έννοια, ο δημόσιος διανοούμενος είναι σχεδόν πάντα ιδεολογικός εφόσον λειτουργεί ως «κοινωνικός κριτικός» μέσα στον δημόσιο χώρο του πνεύματος. Εν-

σάρκωση αυτού του είδους διανοουμένου είναι η Χάννα Άρεντ κατά τον Richard Posner¹⁴, ο οποίος αφιέρωσε μια σημαντική μελέτη με θέμα τους δημόσιους διανοούμενους, αλλά και πολλοί άλλοι – με ή χωρίς τον πλούτο σκέψης της γερμανοαμερικανίδας φιλοσόφου. Ο δημόσιος διανοούμενος δεν θα κατηγορηθεί ποτέ επειδή *παίρνει θέση*. Κάνει την *επιλογή* να υπερασπιστεί ή να επικρίνει μια πολιτική ή μια κοινωνική πρακτική. Ασφαλώς συνειδητοποιεί ότι το κύρος που έχει αποκτήσει σε ένα πνευματικό πεδίο συμβάλλει στην απήχηση που έχει η θέση την οποία παίρνει. Αλλά πρέπει να κριθεί με βάση την επιχειρηματολογία του και όχι τη φήμη που έχει αποκτήσει. Αντιμετωπίζεται, ωστόσο, από τα μίντια και από μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης ως φορέας ευρύτερης γνώσης, ως εκφραστής του οικουμενικού, που πρέπει να εισακούεται. Ο Posner στη μελέτη του αναλύει το ρόλο που έχει ο δημόσιος διανοούμενος ως *έμπορος ιδεών*, κατά κάποιον τρόπο μέσα στην «αγορά ιδεών» (marketplace of ideas). Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, ο δημόσιος διανοούμενος πετυχαίνει να διαθέσει το προϊόν του στην αγορά, μέσω της φήμης του και μέσω της στρατεύσεώς του.¹⁵ Πετυχαίνει συχνά διατυπώνοντας ακραίες θέσεις, οι οποίες εντυπωσιάζουν και προβάλλονται από τα μέσα ενημέρωσης ακριβώς γι' αυτόν το λόγο.¹⁶

Το αποτέλεσμα αυτής της προβολής του δημόσιου διανοουμένου είναι να λειτουργεί ως νοητάρχης, ως πνευματικός καθοδηγητής που αντιμετωπίζει «ηρωικά» τις δυνάμεις του Κακού στο πρόσωπο της εξουσίας, στην οποία δεν μετέχει – *αν* δεν μετέχει, και ίσως ορισμένες φορές *επειδή δεν κλήθηκε να μετέχει*. Αντιπροσωπεύει την προσωπικότητα που έχει την «τόλμη» να εκφράζει την Αλήθεια του απευθυνόμενος στην εξουσία – *speaking truth to power* κατά το γνωστό σύνθημα του Έντουαρντ Σαϊντ – αλλά πάντα εκ του ασφαλούς, εφόσον δεν παίρνει κανένα ρίσκο αυτός που διατυπώνει μια οποιαδήποτε γνώμη. Μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης – και συχνά το διανοητικά υψηλότερο – αποδίδει στον δημόσιο διανοούμενο ρόλο νοητάρχη. Ο πειρασμός που έχει να πάρει ο ίδιος στα σοβαρά αυτόν το ρόλο είναι μεγάλος. Φυσικό είναι να κολακεύεται το εγώ του. Επιπλέον, του προσφέρει τη δυνατότητα να δίνεται βάρος

στις δηλώσεις του χωρίς να καταπονείται ο ίδιος με πρόσθετη πνευματική προσπάθεια που να συμβάλει στην ανάπτυξη της γνώσης στο δικό του πεδίο· αλλά και χωρίς να καταπονείται και το πνεύμα του κοινού του. Ως στοχαστής που θεωρείται «σοφός» και κορυφαίος προβαίνει σε γενικευτικές μονοκονδυλιές, σε ιεραμιάδες και σε αποφθεγματικές ρήσεις ή σε μεγαλόστομες καταγγελίες· ή αυτοπροβάλλεται ως ζηλωτής κοινωνικής ανάτασης ή και ως ασυγκράτητος ανθρωπιστής.

Πολλοί είναι οι προβαλλόμενοι ως νοητάρχες σε σύγχρονες ανοιχτές κοινωνίες. Ορισμένοι, όπως ο Χρήστος Γιανναράς, έχουν πλούσια σκέψη – αν και συχνά δεν την υποβάλλουν επαρκώς στη βάση του κριτικού ελέγχου. Υπάρχει και πλήθος μιμητών, που απλώς εντυπωσιάζουν τους εύκολα εντυπωσιάζομενους. Ο λόγος τους δεν δίνει το πρωτείο στην αλήθεια, χωρίς να επιδιέχεται αναγκαστικά στο ψεύδος. Ο λόγος τους περιέχει αλήθειες και αναλήθειες με απόλυτη αδιαφορία. Το μόνο που τους ενδιαφέρει είναι να πείσουν με οποιονδήποτε τρόπο, απευθυνόμενοι σε ένα κοινό ευκόλως εντυπωσιάζομενων ατόμων. Γι' αυτό και επιδίδονται σ' αυτό που ο φιλόσοφος Harry Frankfurt ονομάζει *bullshit*, δηλαδή σε ληρολογία, σε λόγο κενό νοήματος ή επιχειρήματος.¹⁷ Ο Frankfurt χρησιμοποιεί με έμφαση τη λέξη αυτή, που σημαίνει στην κυριολεξία «κόπρος», για να τονίσει όχι μόνο την έλλειψη αξίας αυτού του λόγου, αλλά και το ότι μολύνει τον δημόσιο χώρο του πνεύματος. Ο δημόσιος διανοούμενος που υπακούει στο μοντέλο του νοητάρχη διατρέχει τον κίνδυνο να περιπέσει σε ρόλο μεγαλόστομου *bullshitter*. Από τη δική του σκοπιά, και με τα δικά του μέτρα και κριτήρια, ο κίνδυνος που ο ίδιος διατρέχει δεν είναι τόσο μεγάλος, στο βαθμό που η αγορά ιδεών ενδιαφέρεται για το «προϊόν» που έχει να προσφέρει ένας σύγχρονος γκουρού. Ως έμπορος ιδεών, προσαρμόζεται ευχάριστα στο περιβάλλον που του προσφέρει η ανοιχτή κοινωνία. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η ανοιχτή κοινωνία είναι συμβατή με έναν τέτοιο στοχαστή, ο οποίος ταιριάζει στην κλειστή κοινωνία, εντός της οποίας έχει λειτουργικό ρόλο ως πρωθυερέας ή προφήτης.

Αν η απάντηση είναι αρνητική – όπως πιστεύω ότι πρέπει να είναι –, τότε το μοντέλο του δημόσιου διανοουμένου ως καθοδηγητή και νο-

ητάρχη πρέπει να αντικατασταθεί από εκείνο που αντιπροσωπεύει ο στοχαστής ως αναζητητής και υπηρέτης της αλήθειας. Και ίσως πρέπει να αποδοθεί στην ιδέα της λέξης «υπηρέτης» ιδιαίτερη αξία, η οποία δεν μπορεί να αναγνωριστεί σε μια κλειστή, ιεραρχική κοινωνία. ■

1. «Ce qu'il y a de certain, c'est que moi, je ne suis pas marxiste»: http://archive.wikiwix.com/cache/?url=http://www.collectif-smolny.org/article.php3?id_article=1343#nh9&-title=L%E2%80%99C3%A9dification%20d%E2%80%99une%20doctrine%20marxiste

2. Louis Dumont (1966), *Homo Hierarchicus: Essai sur le système des castes*. Paris: Gallimard, σ. 235-236.

3. Βλ. Peter Munz (1985), *Our Knowledge of the Growth of Knowledge. Popper or Wittgenstein?* London: Routledge and Kegan Paul, σ. 74.

4. Georges Gusdorf (1953, 1984), *Mythe et métaphysique*. Paris: Flammarion, σ. 41.

5. Με τον τρόπο αυτό, ο μυθοποιητικός νους ταυτίζει την πραγματικότητα με αυτό που χρησιμοποιεί ως υπόδειγμα. Gusdorf ό.π., σ. 42, 302, 338.

6. G.E.R. Lloyd (1979) 1979. *Magic Reason and Experience: Studies in the Origin and Development of Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press και (1991) *Methods and Problems in Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press. Βλ. και Jean-Pierre Vernant (1962) *Les origines de la pensée grecque*. Paris: PUF, 1993.

7. Η αλληλεξάρτηση μεταξύ πνευματικής δημιουργίας και δημοκρατικού καθεστώτος στην αρχαία ελληνική πόλη έχει μελετηθεί από πολλούς συγγραφείς. Ιδιαίτερα, όμως, ο ρόλος της διάδοσης της γραφής έχει τονιστεί ιδιαίτερα από τον Jack Goody και τον G. E. R. Lloyd. Βλ. J. Goody (1977), *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press και G. E. R. Lloyd (1991), *Methods and Problems in Greek Science*. Cambridge: Cambridge University Press. Η ιδιαίτερη σχέση φιλοσοφίας και δημοκρατίας έχει τονισθεί από τον J. P. Vernant στην πρωτοποριακή του μελέτη (1962) *Les origines de la pensée grecque*. Paris: PUF 1993. Ο Lloyd σε άλλο κείμενό του δείχνει πως το *λεξιλόγιο της φιλοσοφίας* επηρεάστηκε απευθείας από δικαστικούς όρους που χρησιμοποιούνταν επί αθηναϊκής δημοκρατίας (*έλεγχος, σήμεϊον, βάσανος, δοκιμασία*). Βλ. G. E. R. Lloyd (1992),

“Democracy, Philosophy and Science in Ancient Greece” στο John Dunn (επιμ.) (1992), *Democracy. The Unfinished Journey. 508 B.C. to A.D. 1993*. Oxford: Oxford University Press, σ. 41-56. Τέλος, η Cynthia Farrar στον ίδιο τόμο (1992) μελετάει τη γένεση της πολιτικής σκέψης ως έκφραση της *ατομικής ελευθερίας*, πράγμα που εμφανίζεται και από την εξέλιξη της αρχαίας τραγωδίας από τον Αισχύλο έως τον Ευριπίδη.

8. *τὸν ἔλεγχον λεκτέον ὡς ἄρα μεγίστη καὶ κυριωτάτη τῶν καθάρσεων ἐστὶ καὶ τὸν ἀνέλεγκτον αὐτὸ νομιστέον, ἂν καὶ τυραννὴ βασιλεὺς ὁ μέγας ὢν, τὰ μέγιστα ἀκάθαρτον ὄντα, ἀπαίδεντόν τε καὶ ἀσοχρὸν γονέναι ταῦτα ἃ καθαρώτατον καὶ κάλλιστον ἐπηρεε τὸν ὄντως ἐσόμενον εὐδαίμονα εἶναι*. Πλάτωνος Σοφιστής 230 ε. Και στα νέα ελληνικά: «πρέπει να δεχθούμε ότι η αναίρεση είναι η μεγαλύτερη από όλες τις καθάρσεις και ότι εκείνος που δεν την έχει υποστεί, ακόμη κι αν είναι ο μεγάλος βασιλιάς της Περσίας, είναι ακάθαρτος στο έπακρον. Είναι δε απαίδευτος και επονειδιστος εκεί που θα ήταν ευτυχής αν ήταν αγνότατος και κάλλιστος».

9. Όπως έδειξε στην κλασική του μελέτη *Ancient Law* ο Sir Henry Maine το 1861. <https://www.gutenberg.org/files/22910/22910-h/22910-h.htm>.

10. Ernest Gellner (1964, 1973), *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson.

11. Έχω ασχοληθεί με τη σχέση αυτή μεταξύ ανοιχτής κοινωνίας και αλήθειας – η οποία έχει μεγάλο θεωρητικό βάθος – σε παλιότερή μου μελέτη. Βλ. Δημήτρης Δημητράκος (1999), «Αλήθεια και ανοιχτή κοινωνία». *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 2-3, σ. 171-196.

12. “Truth and Politics” Στο: Hannah Arendt (1954), *Eight Essays in Political Thought*. London: Penguin, σ. 239

13. “The only philosophy that affords a theoretical justification of democracy, and that accords with democracy in its temper of mind, is empiricism”. Bertrand Russell (1950), *Unpopular Essays*. London: George Allen and Unwin σ. 25.

14. Richard A. Posner (2001), *Public Intellectuals: A Study in Decline*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, σ. 24.

15. “celebrity and commitment”. Richard A. Posner, ό.π., σ. 57.

16. Ό.π., σ. 72.

17. Harry Frankfurt (2005), *On Bullshit*. Princeton: Princeton University Press.